प्रकरण १ ले

प्री. कानिटकरपूर्व (इ.स. १८०० ते १८७४) नाट्य वाङ्मयाचा आढावा.

प्रस्तावना :-

नाटक म्हणजे काय?

"काव्येषु नाटकं रम्यं, नाटक मन वर्षे पुष्ठेवान." असे ज्या वाङ्मय प्रकाराला कविश्रेष्ठ कालिदासांनी गौरविले आहे त्या वाङ्मयप्रकाराची पूर्वपीठिका [illegible] व्याख्या व स्वरूपविवेचन पाहणे आवश्यक आहे.

नाटक म्हणजे जनसमुदायाच्या मनाची पकड घेणारी रंजकता, अलौकिकपणा, विस्मयकारिता, विलक्षणपणा इ. गुणांनी युक्त अशी दृश्य काव्य कला होय.

ॲलरडाइस निकोल यांनी अशी व्याख्या दिली आहे की - "रंगमंच आणि नट यांना वगळून नाटकाची कल्पना करणे अशक्य आहे. त्याप्रमाणे विलक्षणपणा, विशिष्टता आणण्यासाठी लोकांच्या वेळाने वाचून, ऐकून, पाहून [illegible] घडणाऱ्या घटनांचा आवश्यक असा आधार नसेल तर नाटकाचे अस्तित्व कल्पिणे अशक्य आहे."

ॲरिस्टॉटलच्या मते - नाटककार हा अभिनेत्यांच्या या [illegible] नियमाप्रमाणे ते जगत असतो. नाटकाची प्रकृती विश्वसामान्यतेचा आविष्कार करणारी असते.

फ्रेंच विवेचक ब्रुनेतियर नाटकाच्या स्वरूपाविषयी विवेचन करताना म्हणतात, "निसर्गाच्या गूढ शक्ति, अंध प्रारब्ध, सामाजिक नियम, आपल्या [illegible] व्यक्ति किंवा स्वतःचाच आत्मा यांच्याशी मनुष्याचा जो झगडा चाललेला असतो त्याचे प्रदर्शन म्हणजे नाटक."

पाश्चात्य विचारवंतांच्या मते 'संघर्ष' हा नाटकाचा आत्मा असतो. तथापि भारतीय तत्त्वचिंतकांच्या मते 'रस' हा नाटकाचा आत्मा असतो.

मराठी नाट्यवाङ्‌मयाचे सिंहावलोकन करताना 'नाटक' या वाङ्‌मय प्रकाराचे प्राणभूत तत्त्व म्हणून 'रसतत्त्वाला प्राधान्य दिल्याचे आढळते. प्राचीनच्या नाटकांमध्ये नाट्यप्रयोगापेक्षा नृत्य, गायन, अभिनय इ. कृतिप्रधान गोष्टींवर भर दिलेला आढळतो. 'मुकुट गावेर, तेलदार कुर्ती, मधुर हास्यविनोद म्हणजे पौराणिक नाटक' असे वर्णन श्री. अन्हरी यांनी केले आहे.

या नाटकांना पौराणिक व धार्मिक स्वरूपाचा एक अनुबंध होता. त्यामध्ये सत्य आणि असत्य एकमेव द्वंद्व करून दैवी आणि आसुरी प्रवृत्तींच्या मध्य, उदात्त आणि अभिजाती संघर्षाचे उत्कट चित्रण असले तरी संविधानक, पात्रपोषण, काही भाव या तत्त्व सोडून आशयाभिव्यक्तीपेक्षा संघर्ष, कुत्सित पर्यवसान इ. घटकांपेक्षा रसतत्त्वाला प्राधान्य दिल्याचे दिसते.

सिद्धांताने उपाधिलेली मराठी नाट्याची परंपरा — 'जग ही एक रंगभूमी आहे व जीवन हे एक नाटक आहे' ही धारणा प्राचीनकाळापासून आढळते. महाराष्ट्रात धार्मिक विधींच्यावेळी चालणाऱ्या विविध कर्मविधींमध्ये व नाट्य अनुस्यूत होते. गोंधळ, भारूड, दोंबे, दशावतारी खेळ, लळिते इ. सर्व प्रकारांमध्ये नाट्याची बीजे होती पण त्यात कर्मकांडाचा भाग मोठा होता. त्यातील नाट्यांगाकडे लक्ष दिले जात नसे.

''महाराष्ट्रात प्रत्येक कीर्तनसप्ताहाच्या शेवटी साजऱ्या होणाऱ्या 'लळितां'च्या मंचावर 'कैलास कैलास तुम संगले शकुन' असा पोषक पुनरुक्त येणारी कैफियत आता माहितीची झाली आहे. शकुन वर्णीत दारोदार फिरणाऱ्या कोल्हाटिणीच्या भविष्यकथनातील नाट्य मराठीजनांनी हेरले.''[1] या मताप्रमाणे नाट्यबीजाची प्राचीनता लक्षात घेते, मराठी संतांनी कैलास, पोतराज, वासुदेव, बहुरूपी इ. मध्ये नाट्य हेरले आणि त्यांच्या भूमिकेचा उपयोग आत्मशोधाचे आचरण पडताळण्यासाठी केला.

पण 'नाटक' हे निव्वळ करमणुकीसाठी, सुनियंत्रित स्वरूपाचे अस्तित्वात ख्रिस्ती संतांच्या काळ मात्र वाईट कारण संबोधले गेले असेल आढळले. संतांनी नाटकाला 'शूद्र रंजिका' संबोधून 'नाटके हेच पाहणे मोठे पाप आहे' असे सांगितले. साहजिकच स्वतंत्र, सुनियंत्रित, सुसंस्कारित व निव्वळ मनोरंजन देणाऱ्या 'नाटक' या प्रकाराची निर्मिती झाली नाही. अर्थात इ.स. १८४३ पर्यंत नाटक आणि रंगभूमी यांच्याशी महाराष्ट्रात निर्माण झाल्या नाहीत. नाना शंकरशेट या उदार कलाप्रेमीने इ.स. १८४६ मध्ये मुंबईत पहिले नाट्यगृह 'ग्रँट रोड थिएटर' या नावाने बांधले.

त्यापूर्वी महाराष्ट्रात निव्वळ मनोरंजनाच्या स्वरूपाचा कोणताही शिष्टसंमत प्रकार हा नव्हता, यात्रा, सण, उत्सव इ. प्रसंगी धार्मिकतेच्या कुंपणाआडून विविध प्रकारचे खेळ होते, गोंधळ, कीर्तन, दशावतारी खेळ, कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, भारूडे, ललिते इ. यांच्या मधील ज्ञात त्यांचे विविध दैनंदिनांचे व सांस्कृतिक परंपरेचे असत. अर्थात ही निव्वळ करमणूक नसून तिचे स्वरूप धार्मिक असे, पण १८४३ मध्ये प्रथम मनोरंजनाला स्वतंत्र, सुनियंत्रित व सुसंस्कारित रूप मिळाले.

त्यासाठी शिक्षणप्रसार सर्वस्तरावर झालेला नव्हता. समाजात नागरी व बहुजन अशा दोन संस्कृती नांदत होत्या त्या परस्परांपासून अगदीच भिन्न होत्या. नागरी संस्कृतीच्या लोकांना त्यावेळी आवडणारे हे लौकिक स्वरूपाच्या मनोरंजनाचा प्रकार आवडत होता पण हा प्रकार रुचिपूर्ण, शिष्टसंमत नसल्याने ब्राह्मणवृंदांना फारसा आस्वादनायोग्य नव्हता, दुसरीकडे ख्रिस्ती संत सुरू झाल्यामुळे व्यावहारिक राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र व स्थिर झाले होते, राजेरजवाडे, संस्थानिक हे नाममात्र उरल्यामुळे त्यांच्या जीवनात प्रचंड पोकळी निर्माण झाली होती. पूर्वीपासून चालत आलेली धार्मिक स्वरूपाची करमणूक - ललित, खेळ, गोंधळ इ. अपुरी वाटत होती.

उपदीप केवळ लोकांना रमवण्याची करमणूक होती तर पाश्चात्यांकडे कळ इंग्रजांच्या सत्तेतील लोकांना कीर्तनातून शिकवण देत असे पण सामान्य लोकांना मनोरंजनाचे निखळ निर्भेळ करमणुकीचे साधन असलेले नव्हते. याच परिस्थितीचा परिपाक म्हणून काळाची गरज म्हणून, प्रेक्षकांच्या आवडीचा पौराणिक कथाभाग घेऊन मराठी नाटक प्रथम अवतरले ते श्री. विष्णुदास भावे यांच्या 'सीतास्वयंवर' या आख्यानाच्या रूपाने.

<u>मराठी रंगभूमीचे जनक — श्री. विष्णुदास अमृत भावे :-</u>

"महाराष्ट्र नाट्यकलेचे विष्णुदास हे भरतमुनी आहेत."[४] असे यथार्थ गौरवोद्गार श्री. रं.भा. मुजुमदार यांनी काढले आहेत. कानडी भागवत मेळे व लोकनाट्यातील दशावतारी खेळ यांचा प्रयोगाच्या अगदी पण वाङ्मयदृष्ट्या भिन्न असे हे 'सीतास्वयंवर' ५-११-१८४३ रोजी सादर झाले. सांगली संस्थानिकांच्या श्रीमंत अप्पासाहेब पटवर्धनांची प्रेरणा होती. या नाटकाची संहिता नव्हती पण[५] हा प्रयोग लोकांना दाखवण्याची वाट त्यांच्या 'रामायण' मध्ये मिळाली.

कानडी भागवत हा मेळ्यांच्या प्राचीन संस्कृतीचा निदर्शक व धर्म कलेचे अधिष्ठान असलेला करमणूक प्रकार होता. महाराष्ट्रात याला समान असे गोंधळ, ललित, लळे, खेळे इ. प्रकार होते. परंतु विष्णुदासांनी मराठी रंगभूमीचा श्रीगणेशा करताना भागवत या मेळ्यातून आवश्यक तो बदल म्हणजे पौराणिक कथाभाग घेऊन त्यात पारंपारिक विधीनाट्यातील अद्भुता व धर्मविधीचा हेतू बाजूसकट वगळून प्राथमिक नाट्याच्या आत्म्यास काहीही धक्का दिला नाही.

कारण त्या काळातला प्रेक्षक वर्ग हा धार्मिक असल्यामुळे भावे यांच्या नाट्य प्रयोगाचे स्वरूप भक्तांना पौराणिक असेच होते. परंतु त्या प्रयोगामागील धर्मविधीचा हेतू वगळून त्यांनी निखळ करमणुकीची एक नवी वाट दाखविली. यात प्रारंभी

सूत्रधार रंगभूमीवर प्रवेश करून स्तवनास प्रारंभ करी. त्यामुळे प्रसन्न झालेले गणपती-सरस्वती (मुखवटाधारी पात्रे) येऊन आशीर्वाद देऊन जात. मग कारुणिक पौराणिक देवासुर युद्धकथा सादर केली जाई. यावेळी मंचावर अखेरला देवासुरयुद्ध होऊन देव विजयी होत व राक्षसांचा निःपात होई.

रोजची आरती होऊन नाटक संपे. विशेष म्हणजे प्रारंभीची [illegible] वर्षे आरतीचे तबक प्रेक्षकांतून फिरे, त्यात जमा होणाऱ्या पुंजीवर नाटकाचा खर्च भागे. पुढे इ.स. १८५२ नंतर तिकीटावर खेळ सुरू झाल्यावर ही प्रथा बंद झाली.

<u>विष्णुदासांची पौराणिक नाटकाख्याने</u> -- श्री. भावे यांची दृष्टी प्रेक्षकांना समाधान करून देण्याची होती. सामान्य लोकांना स्वतःच्या ग्रंथामधील, धर्मामधील साहित्याच्या भांडारात आवड आहेत असे वाटण्यासाठी त्यांनी नाटके रचत. ती नाटके त्यांच्या कल्पनांना ताण असत नसे. कारण ती त्यांच्या लोकांच्या मनोभावास अनुकूल असत.

थोर इतिहासलेखक श्री. राजवाडे यांनी तंजावरच्या राजांच्या नाटकांना वाङ्मयेतिहासात अग्रस्थान दिले असले तरी श्री. भावे यांच्याकडेच मराठी रंगभूमीचे जनकत्व जाते. कारण तंजावरची नाटके मराठी जनतेने आपलीशी न केल्यामुळे त्यांची स्थिती कोठेतरी घरात लागलेल्या व सुकून गेलेल्या रोपट्यासारखीच झाली आहे असे श्री. बनहट्टी म्हणतात.

विष्णुदासांचा नाट्य व्यवसाय ही त्याकाळी महाराष्ट्रातच नव्हे तर सबंध भारतात एक अपूर्व अशी सामाजिक व सांस्कृतिक घटना होती. कृ.भा. मुजुमदार शब्दांत लिहितात, "विष्णुदास भावेंनी आपल्या कृतीने जे निश्चित केले, त्यातील पहिले म्हणजे नामकरणाचे होय. 'नाटक' शब्दच मुळी त्यांच्याशी काही

संस्कृत अथवा मंजुळ नाटकांचे देवीकालीन विशाल चित्र के. महादेवशास्त्री कोल्हटकरांसारखे पंडित लेख व त्यांत मराठी भाषांतरांच्या पॅटर्नवर नाटक आहे, तो विद्वानांनी प्रवास आणला." [?]

कुलकर्णी म्हणतात, "भावेंच्यानंतर महाराष्ट्रात नाटके नाटके झाली. कारण पुराणातील कथा घ्याव्या, त्यांच्या धर्मभावनेमुळे आर्थिक प्राप्तीची शक्यता यामुळे हे लोक मावळे. परिणामी - कल्पना, रचना कौशल्य, भाषा सौंदर्य इ. बाब. नवीन गुण नसतानाही या नाटकांना रंगभूमी व लोकाश्रय लाभला." विद्वानांनी एक मात्र केले - ते स्वतःच्या कलाने एकनिष्ठ राहिले. त्यांनी आपल्या नाटकात अभिमानाची देवदेवतांच्या लीला-ख्यानातून रस लाटविला आणि एक नवा रंग या सामान्यांसाठी निर्माण केला. त्यांच्या नाटकात सर्व पात्रांना अगदी राजांनासुद्धा गावे लागे, भाषण करावे लागत नसे. त्यांना कैदाचे स्वप्न पूर्ण न झाल्यामुळे सूक्ष्म असा मानसिक संघर्ष त्यातून क्वचित प्रतीत होई. एक व्यापक संघर्ष व स्वतंत्र जीवनविषयक दृष्टिकोन यांचे हे दर्शन नाटककार या संवादातून रीतिने प्रेक्षकांच करवीत असतो त्यामध्येही उपेक्षा करीत आणलेले, सामान्यपणे स्थूल संघर्ष कृतीमुळे रंगभूमीवर दाखविण्यात येई.

पण तरीही या नाटकांना एक वेगळे महत्त्व आहे. नाट्यकला.नाट्यकलेच्या निर्मितीत व त्याच्या विकासात कारणीभूत होणारी रंगभूमीत महाराष्ट्रात राजाश्रयाच्या अभावी व विशिष्ट धार्मिक सामाजिक परंपरेमुळे मोठी कुठेच अशी अस्तित्वात नव्हती. भी. भावे यांनी ती स्थापनेने स्थापन केली. एक नवा कला व्यवसाय महाराष्ट्राला मिळून दिला. "हे मराठी रंगभूमीचे मिळालेले होत हे निर्विवाद आहे."

ही पौराणिक नाट्यवाङ्मयाच्या क्षेत्रात एक नवे युग निर्माण करणारी ठरली, या युगाचे निर्माते श्री. भावे हे प्रतिभासंपन्न होते म्हणूनच त्यांनी पिढीजाद पौराणिक कथा, इतिहास, कीर्तनकार, दशावतारी इ. पैकी नसून ही ते या व्यवसायात शिरले, ते एक नवा हेतू, एक नवे साध्य घेऊन, आणि आपल्या प्रतिभेने एक संपूर्ण नवाच व्यवसाय त्यांनी जन्मास घातला.

त्यांचे कार्य व पुढे संगीत नाटक, गद्य नाटक यास कारणीभूत ठरले. म्हणूनच श्री. कोणीही त्यांच्या उत्तुंगशालिनी प्रतिभेची प्रशंसा करून त्यांना महाराष्ट्राचे भरतमुनी किंवा "रंगभूमीचे शिल्पकार" या पदव्या सार्थ असल्याची ग्वाही देतात.

<u>नाट्य विकासाचा धावता आढावा :-</u>

मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ इ.स. १८४३ मध्ये तर नाट्य वाङ्मयाचा प्रारंभ इ.स. १८६० मध्ये झाला. सुरुवातीस नाटकांची छापील संहिता नसे, तर त्या नाट्यप्रयोगांना नाट्यकथेचा आधार असे, सूत्रधार ही पदे म्हणत असे व त्या अनुषंगाने प्रत्येक पात्र आपापले भाषण स्वयंस्फूर्त करीत असे, देवासुरांची लढाई किंवा अद्भुत दृश्ये, तमाशा, राग, नाच आणि सूत्रधाराचे टाळ मृदुंगाचे होणारे गजर यांसह असे स्वरूप प्रारंभीच्या पौराणिक नाटकांचे होते.

परंतु अल्पावधीतच या शोधक वृत्तीच्या रंगभूमीमुळे एक नवीन नवी नाट्यविषयक अभिरुची जी जन्मास आली. ती वाढीस लागताच लोकांना "शाकुंतल" नाटकाचा प्रयोग पाहून कळले, या विकसित होणाऱ्या अभिरुचीच्या तृप्तीसाठी इ.स. १८८० च्या सुमारास पुणेरी बुद्धिमंत पदवीधरांनी व शास्त्री मंडळींनी काही स्वतंत्र तर काही अनुवादित नाट्य वाङ्मय निर्माण केले. या अभिरुचीचे व वाङ्मयनिर्मितीचे श्रेय द्यावे तर ते श्री. भावे यांच्या नाट्यव्यवसायाला दिले आहे.

या प्रणालीच्या वृत्तीसाठी इसवी १८५० नंतरचे नाट्यवाङ्मय, मराठी बहुतेक सर्व प्रकार त्यांच्या लेखांनी मोठ्या उत्साहाने घेऊन आपल्या नवनीन रचना सादर केल्या. "प्रबोध चंद्रोदयाचा अनुवाद कृष्णशास्त्री यांनी इ.स. १८५१ मध्ये केला पण संस्कृत नाटकांच्या मराठी अनुवादाची वैशिष्ट्यपूर्ण परंपरा निर्माण केली ती परशुरामपंत्या गोडबोले यांनी. "वेणीसंहार" व "उत्तररामचरित" यांचे सुगम व सुरस अनुवाद त्यांनी इ.स. १८५९मध्ये केले. इ.स. १८६१ मध्ये कीर्तने यांचे "थोरले माधवराव" हे पहिले स्वतंत्र मराठी ऐतिहासिक नाटक प्रसिद्ध झाले. संस्कृत नाट्य शैलीच्या धर्तीवर लिहिलेले हे पहिले मराठी पौराणिक नाटक "नल" हे विनायकशास्त्री बापू यांनी इ.स. १८६२ मध्ये रचिले. तर मिश्रविवाह सारख्या विषयाला मध्यवर्ती ठेवून श्री. पाठकजोशी यांनी आपला "व्यवहारोपयोगी" नाटकाचा निबंध इ.स. १८६१ मध्ये लिहिला. याला जरी दर्जेदार सामाजिक नाटक म्हणता आले नाही तरी सामाजिक विषय नाटकामध्ये मांडण्यास त्यांनी या नाटकाच्या निबंधामुळे प्रारंभ केला हे म्हणावे.

सामाजिक नाटक म्हणून गाजलेले "मनोरमा" नाटक पुढे इ.स. १८७१ मध्ये लिहिले गेले. बऱ्याच पौराणिक नाटकांचा प्रारंभ कीर्तने यांच्या "जयपाल" नाटकाने इ.स. १८६५ मध्ये झाला. इंग्रजी नाटकांच्या अनुवादास कोल्हटकर यांच्या "ऑथेल्लो" ने इ.स. १८६७ मध्ये प्रारंभ झाला. प्रबोधचंद्रोदयाच्या पद्धतीचे "विचारलहरी" नावाचे पहिले कौटुंबिक व स्वतंत्र असे रूपकात्मक नाटक इ.स. १८७१ मध्ये जरी चंद्रिका मासिकात प्रसिद्ध झाले होते तरी "बालकल्पतरु" हे याच पद्धतीचे श्री. भागवत यांचे नाटक, रूपकात्मक नाटक इ.स. १८८७ मध्ये प्रकाशित झाले.

अशाप्रकारे मराठी लेखकांनी संस्कृत पौराणिक बरोबरीने आता नाट्य-वाङ्‌मयातील बहुतेक सर्व प्रकार घेऊन नवनवीन नाटके लिहिले, पण वाङ्‌मयाच्या

ही फारशी कष्ट दर्शवी नव्हती. तरीपण या नाटकांचा आढावा घेतल्यास त्यांच्या काळातील कृती - प्रवृत्तींचे, त्यावेळील विचार प्रवाहांचे दर्शन घडते.

नाटकांच्या इतिहासात पुढील टप्पे आढळतात :-

(१) पौराणिक नाट्याख्याने (२)भाषांतरित नाटके (३) अन्योक्तिरूप नाटके (४) ऐतिहासिक नाटके (५) कल्पनारम्य नाटके (६) सामाजिक नाटके (७)मूक नाट्ये.

(१) पौराणिक नाट्याख्याने :- इ.स. १८४३ मध्ये विष्णुदासांनी सीतास्वयंवर केले. नाटक इ.स. १८७६ पर्यंत आख्यानांच्या रूपात सुरु होते. विशेषतः १८५० ते १८६० पर्यंत तर या आख्यानांची भरभराट होती. श्री. भावे यांच्याच कविता कायम प्रयोग करणाऱ्या १५-२० मंडळ्या एकदम अस्तित्वात आल्या.

'भावेंनी दशावतार यांच्या कथेत आख्याने लावून इचलकरंजीकर मंडळी प्रयोग करीत असे या कालात हे दिसून येत.' हे दशावतार स्वरूपाचे व भक्ति होते. मूळ भागवतातल्या कथा भाषणात त्यांची भर ही दिली. या नाटकसाहित्यावरून तत्कालीन लोकस्थितीची कल्पना करता येते. तत्कालीन नाटकांमध्ये सुत्रधार आणि त्याचे चेले त्याचेच आपले विदूषक पात्रे आणि त्यांचे रंगहू दैत्यादि, गोपाल, छत्तीसगुडे तारकांची आणि कृष्णाच्या बाललीलांचे इ. असे नाटकेतर व्यक्तिचित्रे त्यांच्या आख्यानात आढळतात.

दशावतार नाट्यातील विनोद मात्र उथळ, अश्लील व ग्राम्य आहे. "दशावतारांच्या काळात आख्यानांवरून गुणपत्रकाने पौराणिक नाटकांवर आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केला होता, पण तो निष्फळ ठरला." असे श्री. ... म्हणतात. याशिवाय नाना ... , नानाजीवा कुलकर्णी इ.नी ही विष्णुदासांच्या धर्तीवर आख्याने लिहून पौराणिक कथांवर स्वतंत्र कविता ... नाटकांसाठी लिहिल्या.

याप्रकारच्या नाटकांमध्ये सूत्रधार पडद्याच्या आत राहून कथानक सांगत निवेदन करीत असे. पुढे भाषांतरयुगातील 'मुकिर्ण' नाटकामुळे पौराणिक नाटकांच्या रचनेतही अधिक सुधारणा घडली. सूत्रधार पुढेही असेच पण या नाटकात प्रस्तावना झाली. सूत्रधाराच्या ऐवजी स्वतः पात्रे प्रसंगानुरूप भाषण करावी. 'मोनोलॉग'ची कल्पना मनी धरून जोशी व पुंडलिकी कल्पना स्फुरल्याने पर होईना प्रारंभ झाली. कारण आटोपशीर संविधानकाची म्हणजे कथानकां-तील नाट्यपूर्ण प्रसंग प्रसंगांचीच निवड करणे आणि बाकीचे गाळणे नव्हते, केवळ कथाकथनाचा पर होता. त्यामुळे पात्रांचा स्वभावविकासाचे योग्य प्रकारे आला नाही. फक्त प्राचीन पुराणांतीलकडून मांडित असलेल्या कथा किंवा देवधार्मिक व्यक्तींच्या पराक्रम, चमत्कार इ. ज्या रूपाने प्रत्यक्षात पाहणे हाच कौतुकाचा भाग प्रेक्षकांच्या मनात असे. शिवाय सूत्रधार विदूषकाचा विनोदी 'वाग्दत्त' आणि पुराणी येणारी देवदैत्यांची लढाई यांचेही आकर्षण असे.

पौराणिक नाटकांचे दोन प्रकार :- (१) किर्लोस्करांच्या पद्धतीने लिहिलेली पद्यात्मक नाटकांमधील — या प्रकारची नाटके लिहिणाऱ्यांनी किर्लोस्करांनी आदर्श ठेवून त्याप्रमाणे आपली नाटके लिहिली, त्यासाठी लेखकांनी, विष्णु, गोविंद किंवा पुढे असे आधार घेतले. (२) संस्कृत नाटकांच्या आधारे लिहिलेली नाटके — संस्कृत नाटकांच्या भाषांतरामुळे संस्कृत नाटकांच्या रचना शैलीचा परिचय झालेला होता. ही शैली अधिक विकसित व कलात्मक होती. यातील पुढे संस्कृत धर्तीवर लिहिलेली दिसतात. आटोपशीर कथानक, पौराणिक परंतु स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असलेल्या व्यक्तिरेखा रसपूर्ण प्रसंगांची योजनापूर्वक मांडणी, विनोद प्रसंगांना आणि नवीन शैलीतील संवाद यामुळे यातील काही नाटके खूप अधिक आकर्षक ठरली.

संस्कृत नाटकांत सूत्रधार - नटी प्रवेश असतो पण कृष्णा नाय मराठी पौराणिक नाटकांत सूत्रधार - विदूषक होऊन दुक्कड असे, विदूषक हा अनेक पात्रांचा कोळ्यारा, भंगीयाचा, भस्कच्या नहीं किंवा वैतीराम म्हणून वर्णिलेला असतो. दुसऱ्या प्रकारच्या संस्कृत पध्दतीने लिहिलेल्या नाटकापुरता ग्रामीण पौराणिक नाटकांच विठोबांपासून पुढे चालू झालेल्या संगीत पौराणिक नाटकांचा पाया होता.

<u>कुलकर्णींनी पहिल्यानेच प्रसिद्ध झालेली पौराणिक नाटके :-</u>

दामोदर कवीचे (१) हरिश्चंद्राख्यान (२) कृष्णलीला.

(१) नातू यांचे (१) "नल" नाटक कोणत्याही कृष्णोकेमधून लिहिले आहे. दोन प्रकारचा बोध केला आहे. त्या काळी आईबाप अज्ञानपणीच आपल्या मुलींची लग्ने करुन त्यांचा नाश करीत त्यांना समजावे की पूर्वीच्या काळी तरुण वयात स्त्री पुरुषांचे परस्परप्रेमाने व परस्परसंमतीने लग्न होत असे व दुसरा बोध म्हणजे "विद्वत्वाही पण काही कशीच येईल नाही तीच एक साध्वी होय."[१०]

(२) श्री शिवलीला नाटक - हेही बोधप्रधान आहे. आधार पौराणिक असला तरी त्याचे स्वरूप धर्म यात्रीय झाले आहे त्यामुळे पूर्ण नाटक शुध्द झाले आहे. नृत्य, संगीत, देखावे यामुळेही ते आकर्षक झाले आहे.

ब.गो. दीक्षित - (१) शैव्याची परिणय - इ.स. १८८३ मध्ये नाशिक. सूत्रधारी किंवा कीर्तन पध्दतीच्या निवेदनशैलीचा नमुना या नाटकात आढळतो. (२) रुक्मिणी हरण - इ.स. १८८५ संवाद पध्दतीचे - पौराणिक तत्व आकाराचे नाटक. यात महत्त्वाचे म्हणजे कामची कृष्णा मराठी कवितेतील श्रीविष्णु प्रथम नाटक रीतीने मांडला आहे.

अशोक - (१) हरिश्चंद्र कणकर्णीकर इ.स. १८८८.
रा.आ. जैठे - पितृराज मांडणार कणकर्णीस इ.स. १८८९
मा.वि. बापट मद्राकवळजीव १८७७.

वरील प्रकारच्या नाटकात एका एक ह्या पात्रांचीतर पौराणिकेत दिसते परंतु नायिकांची एकाच होत पैसाकोणार बुद्धिला व्यवसाय असल्यामुळे ह्या धर्तीची रद्द वधून गेला.

अंत दीक्षित - वैराणी विधवेचा पुत्र - गीतेचर विनोद इ.स. १८७१ प्रियकरासी यांचा धोक्या व्यभिचारीत शेवट टाकी मानवी रंगविला आहे. विधुरांनी आपल्या कुळ स्त्रीची केलेली व्यवस्थेची वाहवा तीर मरणाच्या कल्पनांतूनच पूर्ण भासतो. हे नाटक विनोद करणारे देणारे आहे.

व.बा. मैने - १९ अंकांचे "एकमेव कविता" मनोरंजनात्मक बोध घ्यावा ह्या उद्देश पण हे एक काव्यही नाही व एक नाटकही नाही.

ना.वि. पेंडसे - गौतमींद नाटक इ.स. १८८८ या नाटकात ऐतिहासिक दृष्टीने नाट्यविकासातील एका प्रवृत्तीचे दर्शन घडविणारे नाटक आहे म्हणून महत्त्व आहे.[११] ऐतिहासिक व्यक्तींच्या जीवनावर अशी नाटके होऊन आल्यामुळे पौराणिक पद्धतीने का होईना जीवनातील वास्तवता आणण्याचा प्रयत्न वाढत्या प्रमाणावर झाली, मानवी स्वभावाचे चित्रण थोडे अधिक लागले. कारण हे वास्तविकतावरील नाटक आहे.

इ.स. १८५८ च्या आसपासच्या मध्यमवर्गीय शिक्षितांना इंग्रजी राज्य हा परमेश्वरी अनुग्रह वाटे. या दृष्टीने पेंडशांची पुस्तकांचा तत्कालीन विचार-प्रणालीच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

बळवंत पांडुरंग किर्लोस्कर - श्रीशंकरदिग्विजय इ.स. १८७३. वैदिकाश्रय त्या काळच्या पौराणिक पद्धतीने लिहिलेले हे नाटक अप्रसिद्ध आहे. १८८० नंतर संगीत नाटकांचे युग निर्माण करणाऱ्या किर्लोस्करांचे पहिले नाटक म्हणून संपूर्ण महत्त्वाचे आहे.

हे नाटक कोल्हापूरकर मंडळीने विशेष लोकप्रिय केले होते.

प्रक्रिया

भाषांतरित नाटके -- द्विभाषी नाटके --

विष्णुदासांनी 'नाटक' निर्माण केले, तर त्याला पुण्यात्मक, नामरूप देण्यासाठी परशुरामपंतांच्या गोडबोले यांनी संस्कृत नाटकांच्या भाषांतराचा आधार घेतला त्यामुळे एक प्रकारे मूळ संस्कृत नाटकांचे यांनी ढाचे व शब्दशः भाषांतरासाठी तो अनुवाद स्वतंत्र ग्रंथ ठरावा या दृष्टीने नाटकांचे अनुवाद केले. परशुरामतात्यांच्याही आधी यादी यांनी भाषांतराचा केला प्रयत्न केला होता.

भाषांतर युगाची आरंभरेषा :-

~~विष्णुदासांनी 'नाटक' निर्माण केले, तर त्याला~~

संस्कृत नाटकांचे मराठीत भाषांतर होण्यास इ.स. १८५१ साली प्रारंभ झाला. पण संस्कृत नाटकांच्या भाषांतराला त्यानंतर १८-१९ वर्षे वाट पहावी लागली. भाषांतर होऊ लागण्याचे पहिले कारण त्या काळात सुरू झालेले लोक वाङ्मयाचे व शास्त्रग्रंथांचे कार्य. विल्सन व काही ख्रिस्ती मिशनरी इंग्रजांमुळे प्राचीनाच्या ब्रिटिश अंमल १९ व्या शतकाच्या आरंभीच महाराष्ट्रात एक युगांतराची लाट आली. या विद्वानांच्या पुनरुज्जीवनामुळे आपले प्राचीन वाङ्मयाचे अभिमान बाळगणाऱ्या अशा प्रवृत्तीचा एक नवी युगाची पूर्वस्थिती तरुण मंडळी निर्माण झाली.

ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक अशा सर्व दृष्टींनी संस्कृतचा मराठीशी जास्त संबंध असल्यामुळे इंग्रजी नाटकांच्या भाषांतरा- आधी संस्कृत नाटकांची भाषांतरे झाली. दुसरे कारण म्हणजे इंग्रजांनी, त्यासाठी स्थापन झालेल्या दक्षिणा प्राईझ कमिटीद्वारे मराठी नव्या ग्रंथांना संस्कृतातून भाषांतरित झालेल्या ग्रंथांना पुरस्कार दिले जात. याशिवाय काही शास्त्री मंडळींनी केवळ वाङ्मय अशा संस्कृताभिमानातून व संस्कृति अभिमानातून भाषांतरे केली.

<u>इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे होण्याची कारणे :-</u>

शिक्षणप्रसार हेच महत्त्वाचे कारण आहे. त्यासाठी मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली होती, पुण्याला [illegible] कॉलेज होत्या, विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी हायस्कूलांची स्थापना झाली होती. इंग्रजांच्या आगमनाने एक नवयुग आले, युरोपातील शास्त्रनिष्ठांना [illegible] इंग्रजी वाङ्मयाचा परिचय आपल्या देशबांधवांना व्हावा अशी प्रेरणा उत्पन्न झाली.

परंतु संस्कृतातून झालेल्या भाषांतरापेक्षा हे इंग्रजी भाषांतराचे काम संख्येने कमी आहे. त्याचीदोन कारणे एक म्हणजे इंग्रजी ही परकीय भाषा तिची संस्कृती, विचार संकल्पना, भिन्न-काव्य-जीवनमान इ. सर्व मराठीपेक्षा एकदम भिन्न असल्यामुळे भाषांतर करणे अवघड वाटे शिवाय [illegible] फारसा नव्हता. दक्षिणा प्राइझ कमिटी इंग्रजी भाषांतराला पुरस्कार देत नसे.

अशाप्रकारे इ.स. १८५१ नंतरच्या काळामधील शिक्षण प्रसारामुळे संस्कृत व इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे घडली कारण नवशिक्षितांना जाणीव झाली होती की विषय, छंद, रसालंकार इ.मध्ये विविधता आणल्याशिवाय मराठीचा विकास होणार नाही तसेच मराठीच्या त्या वाङ्मयामध्ये स्वतंत्र पण मराठी मौलिक [illegible] अस्तित्वात आली नव्हती, त्यामुळे ही भाषांतराचा पायंडा पडलेला दिसतो.

भाषांतरित नाटकांचे फायदे :- या नाटकांमुळे नाटकांच्या विविध लक्षणांशी ओळख होऊन किंवा विकास होण्यास मदत झाली, नाटकाची एक प्रयोगयुक्त मिळवणी, रसयुक्त संभाषणे, स्वगते, पात्रांचे आत्मनिवेदन संविधानक चातुर्य, स्वभावरेखाटन, औचित्यपूर्ण जीवनविषयक कल्पना उदात्त आविष्कार इ., विविध गोष्टी मराठी नाटकांना या भाषांतरित नाटकांमुळे प्राप्त झाल्या.

संस्कृत नाटकांच्या भाषांतरामुळे आपल्या प्राचीन लोकांची संस्कृतीची जाणीव त्यांना ओळख झाली, परकीयांच्या राज्यात राहून जागृतीसाठी त्यांचा उपयोग झाला. इंग्रजी नाटकांच्या भाषांतरामुळे इंग्रजी वाङ्मय व संस्कृती यांचा परिचय झाला.

संस्कृतातून मराठीत भाषांतरित झालेली नाटके

इ.स.	नाटकाचे नांव	भाषांतरकार
१८५१	प्रबोध चंद्रोदय	[illegible] व बापट
१८५५	प्रसन्नराघव	शिवरामशास्त्री पाळंदे
१८५७	वेणीसंहार	परशुरामतात्या गोडबोले
१८५९	उत्तररामचरित	,,
१८६१	शाकुंतल	,,
१८६२	मृच्छकटिक	,,
१८७२	पार्वती - परिणय	,,
	मालतीमाधव	कृष्णशास्त्री राजवाडे
	मुद्राराक्षस	,,
	शाकुंतल	,,
	विक्रमोर्वशी	,,
	जानकीपरिणय	गणेशशास्त्री लेले
	~~मालविकाग्निमित्र~~ मालविकाग्निमित्र	,,
	विद्धशालभंजिका आणि कर्पूरमंजिरी	,,

नाटकाचे नाव	नाट्यगीतकार
एकनाथी	शिवरामशास्त्री गो.
अभिज्ञान शाकुंतल	'विविध ज्ञान विस्तार' चे संपादक

नाट्यगीतकारांची वैशिष्ट्ये -- इ.स. १८९१ ते १९७० पर्यंत संस्कृतातून मराठीत भाषांतरित झालेली नाटके पुरोपगम ठरली. ही 'वाङ्मय' म्हणून आजी यांच्या पुस्तकातील नाट्यगीतकारांची पुरोपगामित्वाची काहीच संपादलेले नाही. परंतु त्याच्या पैकी यांच्या नाट्यगीतांकडे नीतीशिक्षणाचा हेतूही अनुकूल होता. त्यांची भाषांतरे रसाळ व मराठीच्या प्रकृतीला अनुरूप असलेली आहेत. त्यांच्यामुळे मराठीला एक वेगळेच वळण व डौल लाभला आहे.

त्यांनी भाषांतरांना मराठी वाङ्मयात स्वतंत्र स्थान मिळवून दिले. शाकुंतलावर गाण्यासाठी पदे रचताना त्यांनी ठेका रसिकांची दृष्टी समोर दिली. पात्रांना स्वतंत्र पदे घालण्याची प्रथा प्रथम त्यांनीच सुरू केली. संस्कृत नाटकातील एकूण प्रकारची शब्द, कल्पना, व पांडित्य काढून टाकून त्यांनी त्या नाटकांना अस्सल मराठी पेहराव दिला. संस्कृत नाटककारांनी नेपथ्यामध्ये क्वचित पदेशब्दाली दिली आहे पण त्यांनी मराठीच्या ज्ञान नाटककाराच्या परंपरेला अनुसरून आपल्या नाटकात प्रासंगिक गीते पदे घातली. कृष्णशास्त्री नव्याची संस्कृत भाषेची, संस्कृतची प्रौढी, औचित्य, शब्द सौंदर्य मराठीत आणून सोडले.

कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी त्यांच्या कार्याला आणखी उठाव देऊन ठेवले. आद्य नाट्याचार्य त्या नाट्यरचनेला स्वतंत्र दर्जा मिळवून दिला. त्यांच्याप्रमाणे ~~[illegible]~~ साक्या तर स्वतःच पण एक श्लोकाचे भाषांतर त्यांनी रामजोशी यांच्या धाटणीवर लावणी छंदात केले आहे.

घोंडोरामशास्त्री लेले यांनी अनुवादित केलेल्या 'जानकी परिणय' या नाटकाला नाट्यविकासाच्या इतिहासामध्ये एक महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. श्री. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी त्याविषयी विवेचन करताना - या नाटकातील रस, पात्रविवेचन, संवाद इ. विषयांच्या संदर्भाने समालोचनात्मक विचार करून तत्कालीन शिक्षितांची रुची सुधारत चालल्याचे दाखवून दिले आहे.

पुढे इ.स. १८८० नंतरची संगीत नाटके ज्या पद्यांमुळे गाजली, त्या कथावस्तू पद्यांची बीजे या कृष्णा पार्वतीतील नाटकात प्रामुख्याने सापडतात.[१२] या दृष्टीने शिवरामपंतांची ही यांची पदे उल्लेखनीय आहेत.

<u>प्रगतीचा दुसरा टप्पा - बुकिश नाटके :-</u>

इ.स. १८८० पासून नाट्यकला नाट्यसंस्थात प्रादुर्भूत होण्यास दोन - कारणे घडली. एक म्हणजे शिक्षण प्रसार त्यामुळे संस्कृत व इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे होऊ लागली. कारण शिक्षण क्रमामध्ये संस्कृत इंग्रजी नाटके असत.

दुसरे कारण कालमाहात्म्य 'नाटक' असतीर्ण झाल्यापासूनच्या या वीस वर्षांत लोकांची अभिरुची सुधारली होती आणि यालाही शिक्षणप्रसार कारणीभूत होता. पुढेकडू, सुशिक्षित लोकांची एक पौराणिक नाटकांवर पाहण्याची आवड होती. शिवाय पूर्वीच्या नट नाटकांबद्दलच्या लोकांच्या कल्पना म्हणजे ''नाटके देखील पाहणे पापदायक असते,'' नाटक म्हणजे क्षुद्र धंदा'' या सारख्या मतांमुळे भिन्न झालेल्या. या कल्पनांमुळे आद्य नाटककार श्री. भावे यांनाही अतिशय त्रास सोसावा लागला होता पण कालमानानुसार नाट्यकला प्रतिष्ठा लाभली, डॉ. भाऊदाजींसारख्या प्रतिष्ठितांनी नाटक मंडळींचे कौतुक केले. पुढे महात्मा फुले यांनी आपल्या सामाजिक चळवळीसाठी नाटक, तमाशा यांचा प्रचार माध्यम म्हणून उपयोग केला.

या कुळाच्या आणि शिक्षित होत असणाऱ्या समाजाच्या अभिरुचीमुळे नाटके पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होऊ लागली.

इंग्रजीतून भाषांतरित झालेली मराठी नाटके :-

नाटकाचे नाव	भाषांतरकाराचे नाव	इ.स.
स्त्री-न्याय-चातुर्य	शा. वि. पाटणकर	१८७१
ऑथेल्लो	महादेवशास्त्री कोल्हटकर	१८६७
विकारविलसित	[illegible]	१९०२
"हॅम्लेट" चे भाषांतर	किर्तने	१८७५
[illegible]	"	१८७८
[illegible]	"	१८७४
तारा	वि. मो. महाजनी	१८७९

१८७५ च्या सुमारास व नाट्य कथांचे लेखक गो.बा. रानडे यांनी त्या त्या इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे प्रसिद्ध करून भाषांतरित नाटकांचा एक ओघ सुरू केला.

इंग्रजीतून भाषांतरित मराठी नाटकांचे वैशिष्ट्य :-

भाषांतरकारांचा प्रमुख हेतू होता, ऑथेल्लो (१८६७) या नाटकामध्ये त्या भाषांतराचा उद्देश स्पष्ट करताना श्री. कोल्हटकर लिहितात - "नाटके लिहिण्याचा हेतू उपयुक्त व आपल्या लोकांस द्रव्य मुक्त करण्याकडे [illegible] आणि इतर जी अनेक प्रकारची दुःखे - [illegible], व्यापार व राज्यरीती यांसंबंधाने होतात ती निवारण्यास साधनभूत होतील असे प्रकारचे नाटक करणे हे आवश्यक महाराष्ट्र भाषेत म्हणजे असा आहे. लोकांच्या ते मोठा

समुदाय, त्यांची वेशभूषा, त्यांचे [illegible] आणि [illegible] अनेक प्रकारांची माहिती हे प्रकार, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रीतीने लोक पिढ्या सर्व आपल्या त्याचा [illegible] [illegible] [illegible], पुढची पण [illegible] त्यां-मागे [illegible] [illegible] पीडा, परंतु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादी इ. विलक्षण [illegible] नाटके [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राहून [illegible] अशी माहिती उपलब्ध आहे."[११]

<u>अद्भुतरम्य किंवा चमत्कारिक नाटके :-</u>

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पद्धती [illegible] 'कृष्णकिंकिणी' 'प्रबोधचंद्रोदय' [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], प्रत्यक्ष व परिणामकारी सिद्ध होतो. [illegible] शृंगार, वीर इ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], व त्या [illegible] [illegible] [illegible] प्रेक्षकांस [illegible] येतो.

चमत्कारिक नाटके हा नाट्यविकासातील महत्त्वाचा टप्पा आहे. पौराणिक विषयापासून [illegible], [illegible] [illegible] त्यांची नाटके करण्याच्या ठरीव पद्धतीला [illegible] ही [illegible], [illegible] नाटकांशी [illegible] आपली [illegible] [illegible], त्यामुळे फायदा [illegible] [illegible] [illegible] - पौराणिक व देवाच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्या [illegible] [illegible], मानवी विकारांनी युक्त अशी मनुष्याचे रंगभूमीवर आली. हा "सामाजिक नाटकांचा एक [illegible] [illegible]"[१२] म्हणता येईल.

'चंद्रिका' मासिकात इ.स. १८५१ साली '[illegible]' हे नाटक प्रसिद्ध झाले तर '[illegible]' इ.स. १८५८ मध्ये '[illegible]' प्रसिद्ध झाले तर '[illegible]' मध्ये '[illegible]' हे इ.स. १८७१ मध्ये प्रसिद्ध झाले.

वस्तुतः एकाद्याने लिहिलेल्या वाङ्मयाला प्रवाहाच्या विशिष्ट काळाची आवश्यकता असते. कोणत्याही प्रतिस्पर्धी शक्तीवर केंद्र आघात करावयाचा असेल तेव्हा सर्वशक्तीने प्रतिकार करताना त्या काळातून स्फूर्ती घेऊन अशा विशिष्ट कृती प्रयत्नात जन्माला येतात. पण या काळातील अत्याचार नाटके लिहिणाऱ्या नाटककारांपुढे तथा काळाचा तीव्र विचार किंवा तदंतर्गत जीवनदर्शन उभ्या दिसत नाही. त्यांच्याऐवजी नाटकाच्या माध्यमातून काही लेखकांना कवचात एकांगी दृष्टी दिसते.

ऐतिहासिक नाटके -- [illegible] --

ऐतिहासिक नाटके :

नाट्य विभागाचा काही भाग भाषांतरित नाटकांनी व्यापलेला दिसत असे. भाषांतरांच्या निमित्ताने का होईना परंतु विचार करण्यासारखे एकापेक्षा एक महत्त्वाचे विविध विषय तत्कालीनांसमोर आले. पाश्चात्यांच्या कुशल प्रशासनामुळे क्रियाशीलता व स्वतंत्रता एकाचवेळी लुप्त होत होती. संस्कृतिचा पुन्हा ठेवा असे जे पौराणिक, धार्मिक स्वरूपाचे वाङ्मय त्याचाही अभ्यास होऊन लागला पण नव्या काळातील नवशिक्षितांना याच वेदकालीन कथित व गोष्टी-पेक्षा स्वदेशाचा, स्वधर्माचा ज्ञान इतिहास कळावयाचा. त्याची अधिकाधिक माहिती करून घ्यावी असाही एक विचारप्रवाह तत्कालीन शिक्षितांच्या मनात सुरू झाला. ग्रँट डफ, मरे इ.नी लिहिलेल्या हिंदुस्थानच्या इतिहासाची भाषांतरे झाली, लोक इ. नी केली होती. या परकीयांच्या इतिहासापेक्षा खरा इतिहास मिळणे कितपत शक्य असता याचे भावी काळात तत्कालीन स्वदेश दृष्टीने विचार करणाऱ्या लेखकांना वाटू लागले.

स्वातंत्र्य घेऊन परकीयांची गुलामी करीत केव्हा शरण होतात असे जेव्हा अर्वाचीन भूतकाळाकडे दृष्टी वळून एक प्रकारची इतिहासवृत्ती वाढू लागते. त्यात असलेल्या पूर्वकालीन शिवाजीराजे, पेशवे, झाशीवाली इ. पराक्रमी व्यक्तींबद्दल लोकांच्या मनात जातीय आदरभाव वाढत होता तो प्रकट करण्याचे एकमेव साधन 'नाटक' हे असल्यामुळे त्यात स्वभावतः शिवकाळ व पेशवेकाळ यांना पुढती, पौराणिक विषय हे सामान्य जीवनापासून दूरचे वाटतात. वास्तवाकडे लोक असणाऱ्यांची दृष्टी म्हणूनच इतिहासाकडे वळली.

'ऐतिहासिक नाटक' निर्मिती :-

'ऐतिहासिक नाटक' हा नाट्यकलेचा विकासातील महत्त्वाचा टप्पा आहे. अशा प्रकारच्या नाटकात इतिहास आणि कला यांचे सामंजस्य राखणे अत्यंत आवश्यक असते. मूळ इतिहासाची वास्तविक कल्पनेचा रंग मिसळून नव्याने निर्माण करावा लागतो. नाटकात कला दृष्टीने त्यांच विषयास व व्यक्तीस आपली पुनः कल्पनेची रूप मिळते. त्यासाठी ऐतिहासिक नाटक हा कलाप्रकार प्रभाव निर्माण होत होता. कल्पनेची फुंकर मारून इतिहासाला जिवंत करण्याचा प्रयत्न होत होता. कल्पनेच्या आधारे जिवंत केलेला हा इतिहास कथानाट्यात वास्तव, जवळचा वाटू लागला होता. त्यामुळे अतिदूरच्या पौराणिक नाटकांपेक्षा ऐतिहासिक नाटके लोकप्रिय होऊ लागली होती.

ऐतिहासिक नाटकांचे महत्त्व :- या काळात ऐतिहासिक नाटक प्रमाण निर्माण होत होती. त्यामुळे इतिहास व कला यांचे सामंजस्य पाहता फारशा उत्तम कृती निर्माण झाल्या नाहीत. पण या ऐतिहासिक नाटकांना एका दृष्टीने महत्त्व आहे. पौराणिक नाटकांचा पडदा पाडून, भूतकाळातील का होईना पण लोकांच्या जिवंत माणसांवर, त्यांच्या भावभावनांवर, त्यांच्या पुढच्या सामुदायिक

त्याकाळच्या प्रश्नांचा कोठल्या घाटण्याने विचार व विवरण यामध्ये केले गेले. आणि त्यामुळे या नाटकातून पुढे वास्तववादी तत्कालीन विषयांचा विचार करणाऱ्या सामाजिक नाटकांची वाट अधिक [फुटलेली] दिसली.

<u>ऐतिहासिक नाटके :-</u>

पहिले मुद्रित नाटक 'थोरले माधवराव पेशवे' इ.स. १८६१ साली वि.ज. कीर्तने यांचे प्रसिद्ध झाले. यामध्ये प्रवेश व पात्रांची यादी असली तरी हे स्वतंत्र नाटक आहे व यात पेशव्यांच्या दरबाराच्या वैभवाचे सरकार व संस्थानिक यांच्याविषयीची निश्चित स्वरूपाची अपूर्व आहे. यामधील प्रवेशाच्या रचनेतील कौशल्यामुळे अशा नाटकांचा एक धागा पुढील नाटककारांना मिळाला. तसेच पुढील ऐतिहासिक नाटकात सांकेतिक रीतीने शृंगार येण्यासही हेच नाटक कारण ठरले. यातील विदूषक केवळ हास्यरसासाठी नसून त्याच्या द्वारा एक स्वतंत्र योजना आहे. कीर्तन शैली, दोहोंचे शिक्षण असल्यामुळे हे सामान्य नाटक असामान्य ठरले. याने पाश्चिमात्य स्वतंत्र गद्य नाटकांच्या नव्या युगाची प्राण प्रतिष्ठा केली. "त्यामुळे प्रायोगिक नाट्यकलेत फार मोठे परिवर्तन झाले." १३

<u>नारायण पेशवे यांचे नाटक :-</u>

इ.स. १८७० वि.म. ओक, नाव 'नाटक' असले तरी रंगभूमीवर याचा 'फार्स' म्हणून उपयोग केला गेला.

याशिवाय कीर्तने यांच्या ऐतिहासिक नाटकाशी तुलना करता पुढील ऐतिहासिक नाटके विशेषत्वाने उल्लेखनीय म्हणता येतील. (१) जोगळेकर यांचे राणीचे नाटक इ.स. १८६६. (२) अफझलखानाच्या मृत्यूचे नाटक - कों.ग. पाटे. (३) सवाई माधवरावाचे नाटक - इ.स. १८७१ व्य.ह. वर्दे पुणेकर. हे एक शुद्ध ऐतिहासिक नाटक आहे यात सूत्रधार विदूषक नाही. पदे नाहीत. फक्त

धाटणीची आहे. (७) श्री. मल्हारराव महाराज नाटक – इ.स. १८७५ बा.आ. कानिटकर. "नाटक" या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय कृती नाही. एक संपूर्ण ऐतिहासिक प्रकरण नाटकरूपाने सांगितले आहे इतकेच. भाव भावना, पवित्र संविधानक ऐक्य त्या कृतीने सांभाळण्याची त्यांची हातोटी उल्लेखनीय आहे.

<u>कथानाट्य नाटके</u> :-

मधल्या काळात कथानात्म्य काव्यांच्या लोकप्रिय होऊन छापल्या गेल्या ते पाहून काही लोकांनी नाटके ही तशीच लिहिली. पण या नाटकांनी रचनेच्या वा व्यक्तिदर्शनाच्या दृष्टीने काही प्रगती केली नाही. ही नाटके म्हणजे संवादात्मक काव्यकथाच आहेत. आणि प्रत्येक वाङ्मय प्रकाराला स्वतःचा असा एक स्वतंत्र धर्म असतो ही कल्पनाच नसल्यामुळे ही नाटके लोकप्रिय झाली. इतकी की श्री. वराडे यांनी म्हटले आहे की, "सामान्य नाटकांची कीड फार लागली आहे." [१३].

या नाटकांवर जास्त पौराणिक नाटकांचाच ठसा होता. सूत्रधार विदूषक येथे होतीच. केवळ पौराणिक देवदेवतांचे विषय सोडून त्याठिकाणी ऐतिहासिक, काल्पनिक, पुण्यप्रताप्य इ. सामाजिक ही पुणातील किंवा मांडलिक परंपरेतील व्यक्तींभोवती रचलेली कल्पित कथानके आली. पौराणिक कथानकातील अद्भुतता अशक्यता येथेही होती. शिवाय या नाटकांमध्ये अद्भुततेलाही थोडेफार बाह्यांगाचे अंग पडले, त्यातही खोड फिरली. या नाटकांना "प्रणयप्रधान नाटके" ही म्हणता येईल पण प्रणयाची विशिष्ट सैद्धांतिक पद्धतीने ओढ आहे. सत् व असत् या दोन स्थिर प्रवृत्ती म्हणून त्यांना प्रणय चित्रित केले आहे. अति शेवट गोड/कल्पकताधिष्ठित पुण्यकृतीवर विजय दाखविला आहे. या संकेतांमुळे नाटकांमध्ये शृंगार व करुण या दोन रसावर भर असतो. या नाटकांचा हेतू "काही धर्मवादीक भाग रचून प्रेक्षकांचे मनरंजन करावे" [१४]

काही नाटके :-

दुष्टाक्रिया	रा. म. लागवडे.	१८७१
विलास तरंगिणी	पौ. वि. मराठे	१८७१
प्रतिनिरपेक्षी	ग. वै. पाटील	
मनोरंजक चंद्राली	ग. वि. कानिटकर	
कृपानिधी	वा. गा. बेडेकर	१८८६
डेसडाऊन आणि मोहनतारिणी	डेविड गॅरिक	१८७१
कटाक्षनिरीक्षक कलह.	कृ. ग. गाडगीळ	१८७४

न्या. रानडे यांनी गौरविलेले एक नाटक - मनमोहन -

इ.स. १८८६ वि. व. ओकांनी लिहिलेले हे नाटक अस्सल मराठी वातावरण निर्मिती व भाषा या दृष्टींनी ते सरस ठरले आहे. ही कृती संपूर्ण, स्वतंत्र, सकसतेच्या नमुना आहे पण त्यानंतरच्या कल्पित नाटकांमध्ये आढळणारे वैचित्र्य, अद्भुतता, कृत्रिम अलंकारिक, भाषाप्रयोगाचा अतिरेक करून कादंबरीवजा वर्णनांची रेलचेल इ. दोष आढळतात. त्यात तत्कालीन सुधारकी विचार आले नाहीत.

सामाजिक नाटके : नाटकांच्या या आद्यावस्थेच्या तीस पस्तीस वर्षांच्या कालखंडात पौराणिक, ऐतिहासिक वा कल्पित स्वरूपाची नाटके विपुल झाली पण सामाजिक नाटके अवघी दोनचार झाली.

१) व्यवहारोपयोगी नाटक :- गोविंद नारायण माडगांवकर 'ज्ञानप्रसारक' मासिकात १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाले. वस्तुतः हा एक छोटेखानी निबंध आहे.

१) मोरूची मावशी - हे एक लोकप्रिय नाटक.

पण ज्या अर्थाने सामाजिक नाटक म्हणता येईल अशी दोन नाटके इ.स. १८७१ मध्ये प्रसिद्ध झाली - 'मनोरमा' व 'प्रौढविवाह अथवा स्त्रीलंपटा.'

<u>सामाजिक नाटकांचे युग - फार्स -</u>

इ.स. १८८१ नंतर मराठी रंगभूमीच्या नाटकांची लोकप्रियता क्रमशः वाढत गेली. अद्भुत, अतिमानवी व कोलाहलयुक्त अशा सर्वांच्या पौराणिक नाटकांचे काही काळ लोकांना वेड लागले तरी प्रेक्षकांची रुची अधिक उन्नत, विचार पोक्त होत गेल्यामुळे प्रेक्षक त्या नाटकांना कंटाळू लागले. विदूषकांचा विनोदही अश्लील, ग्राम्य व कधीकधी बीभत्स वाटू लागला. यातून 'फार्स' निर्माण झाले.

<u>'फार्स' चे सामाजिक स्वरूप :-</u>

आज ज्या अर्थाने आपण फार्स म्हणतो तो अर्थ प्रारंभिक काळात या शब्दाला नव्हता. त्याकाळी गंभीर, शोकान्त नाटकांनासुद्धा 'फार्स' म्हणत असत. उदा. 'नारायणराव पेशव्यांच्या वधाचा फार्स', "अफझलखानाच्या वधाचा फार्स"

या फार्सेमधून रोजच्या लौकिक जीवनातील घटना प्रेक्षकांना प्रथम दिसली. प्रेक्षकांना आकर्षित करण्यासाठी विनोदनिर्मिती करण्याचा हा प्रयत्न होता. त्यासाठी सामाजिक विषय घेऊन त्यातील दोषांवर हल्ला केंद्रित होई अशा पद्धतीने त्यातील प्रवृत्तींवर टीका केली जाई. त्यामुळे 'फार्स' मध्ये आपोआपच समाजाचे, त्यातील विभिन्न धार्मिक व्यक्तींचे व काही सामाजिक प्रश्नांचे

चित्र काढले. ''विशुद्ध विनोदाला प्राधान्य देणाऱ्या नाटकात बंदिस्त कथानक आणि घटनात्मक फार्सला यांना मुद्दामहून आपल असे खोडकर टीकाकार व प्राथमिक स्वभाव या दोहोंना फार फारसीत या गोष्टी होत्या. पुढील नाटकात व त्याच्या कलाकौशल्यास अनुसरून असते चित्र काढणारी प्रवृत्ती या दोन प्रकार म्हणजेच गोष्टी या प्रकारांमुळे मराठी रंगभूमीवर रूढ झाल्या.'' १७

शुद्ध विनोदी म्हणून त्यांच्यातले अनुवाद येथे असे फार्स या काळात पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले आढळत नाहीत. 'बाबूरावांचा फार्स,' 'बायकांच्या योजनेचे फळ,' 'महाराष्ट्रभाषेचा फार्स,' 'अमीराचा फार्स,' 'शेठजींचा फार्स,' 'मायाप्रमाद,' 'विचारवैचित्र्य,' असे विनोदी नाट्यप्रकार व त्यांचेही झाले. पुढे १८७० च्या आसपास तरी गुलाब छक्कीचा फार्स, दामाजीपंताचा फार्स इ. पुस्तके छापील स्वरूपात १८८० च्या पुढे आढळतात. तेव्हा पुष्कळ अशा ऐतिहासिक पुस्तकी नाटकांना 'फार्स' म्हटले जाई असे दिसते.

याकाळात पुरुष आणि सामाजिक विचारप्रणालींची नाटके लिहिली गेली. इंग्रजी राज्य स्थापनेमुळे पुढील युग झाल्यावर शिक्षणाचे व ज्ञानाचे युग झाल्यावर सामाजिक राजकीय लोकांमध्ये एक नवीन वैचारिक जागृती निर्माण झाली. पाश्चात्त्य शिक्षणपद्धतीने स्त्रीची जाणीव जागृत होऊ लागली. त्यामुळे सुधारकांनी एक नवीन प्रकार दृष्टीकोन शिक्षित वर्गात मांडला. त्यामुळे त्या काळच्या कर्मठ व पुरोगामी यांच्या आंदोलनात स्त्री स्वातंत्र्याचा प्रश्न प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे निगडीत झालेला दिसून येतो. स्त्रीशिक्षण प्रौढविवाह पुरस्कार, बालजरठ विवाह निषेध, विधवाविवाहनिषेध, पुनर्विवाह पुरस्कार, हुंडाविरोध कन्याविक्रयनिषेध इ. महत्त्वाच्या चळवळी सुरु झाल्या.

सामाजिक परिस्थिती व वाङ्मय यांचा संबंध जवळचा आणि क्रिया-प्रतिक्रियात्मक स्वरूपाचा असतो. सामाजिक परिस्थिती नव्या वाङ्मयाला जन्म देते तर वाङ्मयही नव्या प्रवृत्ती रुजविण्यास कारणीभूत होते. पहिल्या प्रकारात मानवाचे प्रतिबिंब वाङ्मयात आढळते तर दुसऱ्या प्रकारामुळे प्रचारकी वाङ्मय निर्माण होते. वाङ्मय कोणत्याही प्रकारचे असो, त्यात कोणताही विचार असो त्याला नाट्याने सांगण्याचा असेल तर तो पण मनोरंजक रीतीने [illegible] लागतो. [illegible] त्यातून नवी कलाकृती जन्म घेते. परंतु [illegible] [illegible] प्रयत्न केला [illegible] या काळात लिहिल्या गेलेल्या सामाजिक नाटकांसंबंधी ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करताना [illegible] प्रातिनिधिक उदाहरणे घ्यावी लागतील.

'व्यवहारोपयोगी नाटक' -- पहिले सामाजिक नाटक म्हणून याला महत्त्व आहे तसेच [illegible] सामाजिक प्रश्नाला एक विशिष्ट [illegible] पाहण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून याचे महत्त्व आहे.

'मनोरमा' -- इ.स. १८७१ म. आ. [illegible] लिहिलेले हे नाटक [illegible] सर्व दृष्टींनी उल्लेखनीय आहे. त्याकाळी [illegible] टीकाही झाली. पण या नाटकाचे [illegible] पाहिल्यास त्या काळातील ही निःसंशय [illegible] ठरते. [illegible] हे [illegible] असल्यामुळे नाटक हा वाङ्मयप्रकार त्यांनी [illegible] एका विशिष्ट हेतूच्या सिद्धीसाठी वापरला. नाटकाची [illegible] त्यांची [illegible] होती. "[illegible] झालेल्या दुष्ट रूढींचे उच्चाटन नाटकाने [illegible]." ही त्यांची श्रद्धा होती.

शिवाय 'सामाजिक नाटक' ही कल्पना नव होती कारण पौराणिक [illegible] नाटकांतून [illegible] सामाजिक [illegible] नव्हते. [illegible]

नाटकांनी बाळगा उत्पन्न केली तरी विचार सुधारणेचे काम त्यापासून होत नाही." 14 हे दुसरे मत की तेव्हाच्या नाटककारांना रसप्रधान नाटक मुळी मंजूर नाही आणि शिवाय शेवटी रसप्रधान नाटकेच परिणामकारक ठरत होती, या सर्व कारणांमुळे त्यांनी सामाजिक नाटक लिहिले.

यात तत्कालीन सामाजिक प्रश्नांचा प्रभाव दिसून आहे. केवळ पुन-र्विवाहाच्या प्रचाराचे हे नाटक नाही तर पुनर्विवाहाचा मार्ग अवलंब करणाऱ्याने समाजात [illegible] बाळगावा लागून कुटुंबाचा कुचंबणा कशी होत आहे ही परिस्थिती त्यांनी चित्रित करण्यास यशस्वी ठरले.

त्यांचेही उघड मत असून पण हे वाचता आहे हे त्यांना कळत होते पण "कोणते" या नाटकात हे प्रकरण विधवा केशवपन त्याला "अॅपेन्ड" म्हणून लोकांनी हे पण नाटकाचा अंदर रोष लोकांना समाजाचे प्रमुख करण्याचा मूळ उद्देश्याची, समाजातील दोषांमुळे लोकांना बोध घेऊन त्यांनी पद्धतीने सुधारणेस अनुकूल व्हावे, हाच हेतू.

एकंदर त्यांनी त्यांनी त्यांच्या कथी पुरुषाचे आणि स्त्रीचे केलेले वर्णन ... काम [illegible] आहे. हा नाटककार समाजाच्या प्रत्येक अवस्थेचे केलेले अभिनय व सामाजिक प्रश्न उत्तीर्ण आहे या नाटकाचा कुठली तीव्रता फार सूक्ष्म आणि सुधारणेविषयी तळमळ असल्यामुळे या नाटकाविषयी का स्त्रियांविषयी पूर्ण निर्णय न होता त्या परिस्थितीचे व त्या कारणांमुळे झालेल्या सामाजिक स्त्रीचा पूर्ण चित्र मांडले. याचा लोकांचा विचार आहे. हे वास्तववादी सामाजिक नाटक आहे पण त्यांच्या समाजात हे किती गाजले नाही. श्री. मराठे यांनी त्यावर परखड टीका

केली पण यामधील आवडेपणा थोडेसे दुर्लक्षित करून या नाटकाने एकाचात आत्मनिवेदनाच्या साधनांनी खास निर्माण करून मानसिक अंतःकरणात उत्कटपणे असा काही भावनात्मक कल्लोळ करून आपल्याने कार्य केले हे कबूल केले पाहिजे.

स्वैर तवैरणा :-

द.गं. सम्बंकर यांचे हे शालीय सामान्य नाटक पण खीच्या याभीमुळे देवध्यान अर्थाने गाजले. शुद्ध बीजांकुर, सत्यपरिणोग इ. पेक्षा लोकांना लाभ नसल्यामुळे. प्रथम कै. राजणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या कल्पनांची उथळ तेवढी यात आहे आणि पुराणकालीन त्यांचीही सिद्ध दिले लावून घेतली आहे. याच तत्कालीन सामाजिक प्रश्न कन्याविक्रय, जरठकुमारी विवाह, वैधव्य, केशवपन इ. प्रश्न आले आहेत, पण कलात्मकतेचा अभाव आहे. ही सामाजिक प्रश्नांचे दुर्लभराने वर्णन केल्यासारखे दिसते. सर्व नाटक कल्पनाशक्तीयुक्त असावे लागते, पण याच नाटक कल्पकतीशून्य विद्यार्थ्यांच्या कल्पनांना खूप वाव आहे.

समारोप :- आतापर्यंत नाटकाच्या उत्पत्तीपासून इ.स. १८७४ पर्यंतच्या नाट्य वाङ्मयाचा धावता आढावा घेतला. या काळात सर्व क्षेत्रात नवे नवे प्रयोग केले जात होते. हा प्रयोगावस्थेचा काळ होता. त्यामुळे नाटकात अनेक बदल होते आणि त्याचे पडसाद वाङ्मयात उमटत होते. नाट्य वाङ्मयाने पौराणिक नाटके, काल्पनिक नाटके, स्वतंत्र ऐतिहासिक नाटके, फार्स व पुढे सामाजिक नाटके असे टप्प्यांनी परिवर्तन घडत आलेले दिसते. सामाजिक परिवर्तनाची दखल घेणाऱ्या श्री. गो.ब. कानिटकरांनी मांडलेली पुढील प्रकरणात पाहू या.

संदर्भ - सूची

१) महाभारत — रा.चिं. ढेरे, आर्य प्रकाशन — पृ. २.

२) महाराष्ट्रीय नाटककार यांची चरित्रे, निबंधादि — श्री.वा. कुलकर्णी — पृ. १०४.

३) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ४ था — संपा. रा.श्री. जोग — पृ. ३३८.

४) नाट्यछटा तिसरी — कृ.शा. गुर्जर — रंगभूमी, वर्ष ४ थे, अंक ११-१२ पृ. ४.

५) मराठी रंगभूमीचा इतिहास (खंड १) — श्री.ना. बनहट्टी — पृ. ५५.

६) तत्रैव — श्री.ना. बनहट्टी — पृ. ११०-१११.

७) अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचे चरित्र — गं.आ. मुजुमदार — पृ. १७.

८) मराठी रंगभूमीचा इतिहास, खंड १ — श्री.ना. बनहट्टी — पृ. १६०.

९) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ४ था — संपा. रा.श्री. जोग — पृ. ३३५.

१०) नल-नाटक — त्रिंबकशास्त्री नातू — प्रस्तावना — पृ. ५.

११) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ४ था — संपा. रा.श्री. जोग — पृ. ४११.

१२) तत्रैव — पृ. ४२१

१३) तत्रैव — पृ. ४१६.

१४) मराठी नाटककार आणि नाट्यवाङ्मय — श्री. ना. बनहट्टी. पृ. ७४.

१५) नाटक व नाटक यांविषयी चिंतन — का. बा. मराठे - पृ. १०.

१६) निवडक संगीती नाटक — श्री. पि. मराठे - प्रस्तावना पृ. ५.

१७) मराठी रंगभूमीचा इतिहास — खंड १ ला. - श्री. ना. बनहट्टी. पृ. १७५.

१८) मनोरमा — श्री. रा. भिडे - प्रस्तावना. पृ. ५.